فصل‌نامه علمی پژوهش‌نامهٔ تاریخ اسلام
سـال دهم، شماره سی‌وهشتم، تابستان ۱۳۹۹
مقاله پژوهشی، صفحات ٤٩-٧٠

علل بروز بیماری‌های همه‌گیر و چگونگی مواجهه با آن در عصر ممالیک (حک. ٦٤٨-٩٢٣)

رضا دشتی[1]

چکیده

شیوع بیماری‌های واگیردار، از مشـکلات اساسـی ممالیـک بحـری و برجـی بـود. ایـن بیماری‌ها بر وضع اجتماعی و اقتصادی مصر در دوره ممالیک تأثیرات مخربـی داشـت. ممالیک بحری و برجی در برخورد با بیماری‌های همـه‌گیـر، عملکـرد ویـژه‌ای داشـتند. بحری‌ها در مقایسه با برجی‌ها عمل‌گراتر بودند و به ساخت بیمارستان، رسیدگی به حال بیماران و پزشکان اقدام کردند؛ اما ممالیک برجی بیماری‌های همه‌گیر را با نگـاه دینـی تفسیر می‌کردند و مبارزه با فساد و سختگیری بر اقلیت‌های دینی را، راهکـار مقابلـه بـا این بیماری‌ها می‌دانستند. این مقاله با شیوه توصیفی- تحلیلی، به دنبال پاسخ بـه ایـن پرسش است که علل بروز بیماری‌های همه‌گیر در عصر ممالیک چه بود و هـر کـدام از دولت‌های ممالیک بحری و برجی با این بیماری‌ها به چه صـورتی مواجهـه کـرده‌انـد؟ یافته‌های این تحقیق نشان می‌دهد که شـرایط مناسـب اقتصـادی و سیاسـی ممالیـک بحری و عملکرد موفق آنان موجب مهار بیماری وکاهش اثـرات مخـرّب بیمـاری‌هـای همه‌گیر شد اما وضع نامطلوب سیاسی و اقتصادی ممالیک برجی و اقدامات نامناسب در مواجهه با بیماری‌های همه گیر، باعث تضعیف بیش از پیش حکومـت ممالیـک برجـی شده‌بود.

کلیدواژه‌ها: بیماری‌های واگیـردار، تـاریخ پزشـکی اسـلامی، تـاریخ مصـر، ممالیـک، همه‌گیری بیماری.

---

۱. استادیار گروه تاریخ تمدن ملل اسلامی دانشگاه آزاد اسلامی واحد بوشهر. Dashti.r2012@yahoo.com
تاریخ دریافت: ٩٩/٠٤/٢٤ تاریخ پذیرش: ٩٩/٠٧/١٢

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-06-13]
[DOI: 10.52547/isihistory.1.38.49]

درآمد

ممالیک یکی از دولت‌های مهم و قدرتمند مسلمان بود که به علل و عوامل گوناگون، بیماری‌های همه‌گیر به‌ویژه وبا و طاعون در قلمروشان بروز و شیوع یافته بود. ممالیک در واقع بردگان و غلامان ترک و چرکس آسیای مرکزی و دشت قبچاق بودند و از سال ٦٤٨ تا ٩٢٣ در مصر و شام به قدرت و حکومت رسیده بودند. دوره ممالیک شامل دو مقطع بود. دولت نخست یا ممالیک بحری که توسط مملوکان ترک در سال ٦٤٨ تأسیس و تا سال٧٨٤ ادامه یافت (شبارو، ٢٠). دولت دوم ممالیک معروف به برجی، توسط مملوکان چرکسی در سال ٧٨٤ به وجود آمد و تا سال٩٢٣ به طول انجامید (همان، ٩٦-٩٧).

آنچه در مورد این دو دولت مملوکی حائز اهمیت است اختلاف اسمی، نژادی یا تباری آنها نیست، بلکه کارنامه و عملکرد آن دو دولت در قبال بحران‌های پیش روی آنها بوده‌است. یکی از مهمترین بحران‌های اجتماعی، بهداشتی و درمانی عصر ممالیک اعم از بحری و برجی شیوع بیماری‌های همه‌گیر وبا و طاعون بوده‌است. مسئله اصلی این پژوهش این است که مواجهه و عملکرد هر یک از دولت‌های مملوکی در برابر بیماری‌های همه‌گیری که بارها گریبان‌گیر دولت و رعایای آنان بود، چگونه بوده‌است. هر چند موضوع دولت ممالیک و تاریخ تحولات سیاسی و اجتماعی آنان از دیرباز تاکنون مورد توجه محققان و پژوهشگران قرار گرفته است، ولی باید گفت که از تأثیر صدمات اجتماعی و تلفات ناشی از بیماری‌های همه‌گیر وبا و طاعون که بر رعایای دولت‌های ممالیک وارد شده، کمتر سخن به میان آمده است. روش پژوهش این مقاله توصیفی- تحلیلی مبتنی بر گردآوری اطلاعات به شیوه کتابخانه‌ای است که ضمن بررسی انگاره‌های تاریخی، وقوع بیماری‌های همه‌گیر در سرزمین‌های قلمرو حکومتی ممالیک عمدتاً مصر و شام را بررسی و سپس به تطبیق و مقایسه اقدامات دو دولت ممالیک در مبارزه و مهار بیماری‌های همه‌گیر می‌پردازد.

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-06-13]

[DOI: 10.52547/isihistory.1.38.49]

پیشینه پژوهش

در خصوص پیشینه پژوهش باید گفت که برخی از مورخین دوره ممالیک در آثار خود گزارش‌هایی درباره بیماری‌های همه‌گیر وبا و طاعون ارائه کرده‌اند؛ با این همه به صورت مستقل در این خصوص پژوهش‌های محدودی صورت گرفته است. برای نمونه أمین الجمیل (١٣٣٦) نویسنده عرب در مقاله «امراض مصر و سوریا» تنها به تاریخچه‌ای بسیار مختصر و ناقص از بیماری‌های همه‌گیر وبا و طاعون بسنده کرده و اشاره‌ای به علل و عوامل این همه‌گیری‌ها و اقدامات ممالیک در مواجهه با آنها نکرده است. عماد عنان (٢٠١٧م) دیگر پژوهشگر عرب که در مقاله «الفناء الکبیر حین هزم العثمانیون فی المصر قبل ٢٠٠ عام»، به شیوع طاعون در مصر تحت سلطه عثمانی‌ها پرداخته، معتقد است چون ترکان عثمانی نسبت به مصریان در طبابت پیشرفته‌تر بودند موفق شدند در دوره محمد علی پاشا همه‌گیری وبا و طاعون را در مصر ریشه‌کن سازند. این پژوهشگر عرب اشاره‌ای به نقش و اقدامات ممالیک در مواجهه با وبا و طاعون نکرده‌است. فرانک ام اسنودن (٢٠١٩م)، در کتاب جدید خود با عنوان *اپیدمی و جامعه: از مرگ سیاه (طاعون) تا به امروز*[1] با اشاره کلی به شیوع بیماری طاعون در حوزه مدیترانه، در مواردی به دلایل شیوع بیماری و نقش آن در شکل‌گیری سیاست‌های جدید و چگونگی در هم شکستن تبعیض نژادی و اقتصادی در حوزه دریای مدیترانه پرداخته است. نوکت وارلیک[2](٢٠١٧م) نویسنده ترک تبار، در کتاب خود تحت عنوان *شیوع طاعون در مدیترانه اسلامی*،[3] به گسترش طاعون و سایر بیماری‌های همه‌گیر در دوره امپراطوری عثمانی پرداخته و نگرش‌ها و واکنش‌های اجتماعی، فرهنگی و سیاسی به مقوله بیماری واگیر طاعون را بررسی کرده است. او فقط اشاره‌ای مختصر به شیوع این بیماری در مصر دوره عثمانی کرده است. از نویسندگان ایرانی محمدعلی پرغو و جوادعلی پورسیلاب (١٣٩٦ش) در مقاله «طاعون

1. Epidemics and Society: From the Black Death to the Present .
2. Nukhet Varlik
3. Plague and Contagion in the Islamic Mediterranean.

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-06-13]
[DOI: 10.52547/isihistory.1.38.49]

در ایران عصر صفوی»[1] صرفاً به بررسی نظام طبی ایران در عصر صفوی در مواجهه با بیماری طاعون و انواع معالجات ترکیبی آن پرداخته‌اند. اکبر میرصالحیان و مصیب دالوند (۱۳۹۷ش) در مقاله‌ای با عنوان «تاریخچه بیماری‌های عفونی باکتریایی شایع در ایران» به نقش بی‌بدیل دانشمندان ایرانی در شناسایی، درمان و کنترل بیماری‌های همه گیر عفونی اشاره کرده‌اند.

هیچ کدام از این پژوهش‌ها به طور خاص به موضوع بیماری‌های همه‌گیر در دوره ممالیک نپرداخته‌اند. تاکنون هیچ پژوهشی با عنوان بررسی علل و عوامل بروز و شیوع بیماری‌های همه‌گیر در عصر ممالیک و اقدامات ممالیک بحری و برجی در مواجهه با آن، نوشته نشده‌است. لازم به توضیح است که منظور از همه‌گیری[2] یا اپیدمی، بروز بیش از حد یک بیماری یا عارضه در جمعیتی معین است. به تعبیری دیگر منظور از همه‌گیری، سرایت سریع بیماری‌های عفونی به تعداد زیادی از افراد در یک جمعیت خاص در یک دوره زمانی کوتاه، معمولاً دو هفته یا کمتر است (*فرهنگ واژه‌های مصوب فرهنگستان*، ۲۱۱). تمدن بشری بارها بیماری‌های همه‌گیر و عالم‌گیر را تجربه کرده است. چنانکه طاعون، آبله، وبا، جذام، انواع آنفولانزا، ایدز و در سال‌های اخیر نیز بیماری همه‌گیر کرونا جوامع بشری را درگیر کرده است.

علل بروز و گسترش بیماری‌های همه‌گیر در دوره ممالیک

دولت ممالیک در سال ٦٤٨ توسط مملوکان ترک تبار ملقب به ممالیک بحری در قلمرو وسیعی از جهان اسلام یعنی مصر، شام و حجاز تأسیس شد. در ادامه حاکمیت آنان در سال ٧٨٤ برجی‌ها توسط مملوکان چرکسی روی کار آمدند و تا سال۹۲۳ حاکمیتشان ادامه یافت (شبارو، ۲۰، ۹۷-۹٦). در این پژوهش مجموع اقدامات و تلاش‌های ممالیک در مواجهه، مبارزه و مهار بیماری‌های همه‌گیر وبا و طاعون مورد بررسی قرار گرفته است. مورخان و منابع تاریخی عصر مملوکی شیوع مکرر بیماری‌های همه‌گیر و واگیردار به ویژه وبا و طاعون را در طی حکومت آنان ناشی از

1. History of Bacterial Infection Diseases in Iran.
2. pandemic

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-06-13]
[DOI: 10.52547/isihistory.1.38.49]

علل و عوامل مختلفی دانسته‌اند. از مهمترین علل و عوامل بروز این بیماری‌ها در دوره ممالیک اعم از بحری و برجی، می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

– هرج و مرج سیاسی و بهم‌ریختگی منطقه غرب آسیا؛ در سال ٦٥٦ متعاقب با حمله مغول به بغداد، هرج و مرج سیاسی منطقه غرب آسیا را در برگرفت و سیل مهاجرانی که از پیش روی مغولان به سوی ممالیک در شام و مصر می‌گریختند و در آنجا پناهنده می‌شدند. همچنین درگیری بقایای حکومت ایوبی در شام با حکومت جدید تأسیس ممالیک، باعث شد تا ابتدا قحطی، آشوب و ناآرامی سرزمین شام را فرا گیرد و مدتی بعد بیماری وبا در سرزمین شام پدیدار و همه‌گیر شود. بیماری وبا ابتدا دمشق را فرا گرفت و سپس تمام سرزمین شام را درنوردید. به دنبال آن بیماری طاعون هم شیوع پیدا کرد به گونه‌ای که از کثرت درگذشتگان، مردم موفق به غسل و تدفین اموات نمی‌شدند (عینی، ١٧٦/١، ١٨٣، ١٩٨). پس از آن دامنه شیوع وبا و طاعون گسترش یافت و در قلمرو ممالیک همه‌گیر شد. بیماری از شام به مصر سرایت کرد و گروه کثیری از مردم مصر را به کام مرگ فرو برد به حدی که در قاهره امکان برگزاری نماز میت برای درگذشتگان وجود نداشت (همان، ١٨٧/١–١٨٨).

– کاهش آب رودخانه نیل؛ رودخانه بزرگ نیل و میزان حجم آب آن از دیرباز تا کنون نقش بسیار مهمی در حیات اقتصادی و اجتماعی مردم مصر داشت. کاهش آب نیل وضع اقتصادی و اجتماعی مردم مصر که حتی برای آب آشامیدنی خود به آب نیل وابسته بوده‌اند را به مخاطره می‌انداخت تا جایی که منابع هم‌عصر ممالیک شیوع مکرر بیماری وبا در مصر را از پیامدهای کاهش آب رود نیل دانسته‌اند (ابن تغری بردی، ٢٤٣/٨؛ مقریزی، *السلوک*، ٤٣١/٢).

به گزارش منابع، در سال ٦٩٤ بار دیگر به دنبال کاهش آب رودخانه نیل، قحطی شدید و گرسنگی مردم مصر که عمدتاً کشاورزان بودند را به دنبال داشت. از تبعات آن هم مرگ و میر ناشی از گرسنگی، بروز و شیوع بیماری وبا بود. در قاهره و تمام سرزمین مصر روزانه هزاران نفر بر اثر بیماری می‌مردند به گونه‌ای که روستاهای مصر خالی از سکنه و متروکه شدند. منابع تاریخی تعداد درگذشتگان قاهره را حدود بیست

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-06-13]

[DOI: 10.52547/isihistory.1.38.49]

هزار نفر نوشته‌اند (عینی، ۳/ ۲۷۵-۲۷٦؛ مقریزی، *السلوک*، ۲٦۱/۲؛ سیوطی، *حسن المحاضره*، ۲/ ۲۹۷-۲۹۸؛ ابن الوردی، ۲۳۳/۲، ۳۳۳؛ ابن ایاس، ۳۸۹/۱-۳۹۰، ابن ایاس این بیماری را طاعون ذکر کرده است). مقریزی گزارش کرده است در سال ۷۰۹ مجدداً به دلیل کاهش آب رودخانه نیل قحطی و گرسنگی زیاد و قیمت مواد غذایی گران شد. متعاقب آن بیماری‌های شدیدی از جمله وبا در میان مردم مصر شیوع یافت و البته مرگ و میر ناشی از این شیوع بیماری به شدت و زیادی ادوار گذشته نبوده‌است (مقریزی، *السلوک*، ٤۳۱/۲؛ ابن تغری بردی، ۲٤۳/۸). در سال ۷۷٦ نیز در نتیجه کاهش آب رودخانه نیل، قحطی در مصر بروز کرد و به‌دنبال آن بیماری وبا شیوع یافت. وبا هر روز تعداد دویست فوتی و پانصد نفر بیمار بستری برجای می‌گذاشت (سیوطی، *حسن المحاضره*، ۳۰۵/۲؛ مقریزی، *السلوک*، ٤/ ۳۷٤).

- تغییرات جوی؛ منابع عصر مملوکی در برخی موارد تغییرات جوی را از علت‌های پیدایش و شیوع بیماری‌های همه‌گیر دانسته‌اند. در سال ۷۱٦ که پس از یک تغییر وضعیت جوی شیوع بیماری وبا در مصر اتفاق افتاد؛ مقریزی می‌نویسد: نخست باد سیاهی شروع به وزیدن کرد و به‌دنبال آن باران باریدن گرفت و متعاقب آن شیوع بیماری وبا در مناطق اسوان، إسنا و أرمنت مصر اتفاق افتاد و مردم زیادی را به هلاکت انداخت. سپس وبا به منطقه أشمونین مصر (هرموبولس شرقی) گسترش یافت (مقریزی، *السلوک*، ٥۱٦/۲؛ عبده قاسم، *النیل و المجتمع المصری*، ۱۳۰).

- تردد تجار، ملوانان و کشتی‌های تجاری در بنادر مصر، شام و حجاز؛ ممالیک در طی دوران نزدیک به سه قرن حاکمیت خود، بر بخش‌ها و گذرگاه‌های تجاری سه قاره مهم آسیا، اروپا و آفریقا تسلط داشتند. بحری‌ها با تسط کامل بر سواحل مصر و شام در دریاهای مدیترانه و دریای سرخ، توجه کامل خود را به مسیر تجارت دریاهای هند، سرخ و اروپا، معطوف داشتند (شبارو، ۱٥٤؛ عاشور، ٤۳). ممالیک همه تجار، بازرگانان و ملوانان اعم از داخلی و خارجی را به فعالیت در این مسیر و استقرار در بنادر قلمرو ممالیک تشویق می‌کردند چرا که تجارت مهمترین منبع درآمد دولت ممالیک بحری بود. این سیاست ضمن تأمین کالاهای مصرفی، مقدار قابل توجه‌ای طلا و نقره نیز وارد

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-06-13]
[DOI: 10.52547/isihistory.1.38.49]

سرزمین ممالیک می‌کرد که در ضرب مسکوکات طلا، نقره مورد استفاده قرار می‌گرفت (همان، ٤١). تردد تجار، ملوانان و کشتی‌های تجاری ملل مختلف در بنادر و سواحل مصر، شام و حجاز، در بسیاری از موارد باعث انتقال بیماری‌های واگیرداری چون وبا و طاعون بوده‌است. بیماری ابتدا در بنادر و سواحل آغاز و از آنجا به سایر مناطق سرایت می‌کرد. از جمله در سال ٧٨٢ بیماری وبا صرفاً در بندر اسکندریه مصر گزارش شده‌است (ابن حجر، *أنباء الغمر*، ٢١٩/١). ولی در سال بعد یعنی سال ٧٨٣ طاعون به شهر قاهره پایتخت دولت ممالیک گسترش یافت و بالغ بر سیصد تن در قاهره بر اثر این بیماری تلف شدند (سیوطی، *حسن المحاضره*، ٣٠٦/٢؛ مقریزی، *السلوک*، ١٠١/٥). در سال ٧٨٨ نیز وبا در اسکندریه گزارش شده‌است (ابن حجر، *أنباء الغمر*، ٤٨٦/١). دلیل اصلی شیوع مکرر وبا و همچنین آغاز شیوع چندین دفعه‌ای طاعون از شهر اسکندریه موقعیت بندری این شهر و تردد کشتی‌های ملل مختلف حوزه دریای مدیترانه و سواحل و جزایر آن به این شهر و همچنین ورود کاروان‌های مختلف تجاری زمینی به این شهر بوده‌است.

تجارت دریایی در دوره ممالیک برجی رونق گذشته را نداشت، ولی تردد کشتی‌های تجاری، تجار و ملوانان ملل مختلف در بنادر و سواحل مدیترانه و دریای سرخ در بسیاری از موارد باعث همه‌گیری بیماری‌های واگیرداری چون وبا و طاعون می‌شد. بیماری‌های همه‌گیر بارها در بنادر و سواحل قلمرو ممالیک برجی گزارش شده‌است. از جمله در سال ٧٩٥ وقوع و شیوع وبا در شهر بندری اسکندریه مصر گزارش شده‌است (ابن حجر، *أنباء الغمر*، ١/ ٤٣٧). همچنین در سال ٧٩٧ شیوع وبا در بندر اسکندریه و سایر بنادر باعث رکود اقتصادی شد (مقریزی، *السلوک*، ٣٦٧/٥). در سال ٨٠٠ نیز وبا ابتدا در کرانه‌ها و مناطق ساحلی مصر پدیدار شد و پس از آن به قاهره و سایر مناطق داخلی مصر سرایت کرد (مقریزی، *السلوک*، ٤١٠/٥؛ ابن حجر، *أنباء الغمر*، ٨/٢). بیماری همه‌گیر طاعون نیز در سال ٩١٨ در بنادر اسکندریه، رشید و سایر مناطق ساحلی مصر و سواحل و کرانه‌های شام شیوع یافت؛ البته گزارشی از آمار تلفات آن ارائه نشده‌است (ابن ایاس، ٢٩٥/٤).

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-06-13]

[DOI: 10.52547/isihistory.1.38.49]

– سرایت بیمارهای واگیردار از حیوانات به انسان‌ها؛ در برخی از موارد در قلمرو ممالیک برجی بیماری‌های مسری و مشترک بین دام‌ها و انسان‌ها باعث همه‌گیری گسترده شده‌است و متعاقب آن بیماری‌هایی مانند وبا که از طریق آب و مواد غذایی آلوده به انسان‌ها سرایت می‌کند، شدّت یافته است. از جمله در سال ۷۹٤ نوعی بیماری مسری از گاوها به مردم قلمرو ممالیک به‌ویژه در مصر سرایت کرد و سپس وبا هم شیوع یافت و تمام مصر را درنوردید و تعداد بسیاری از مردم و چهارپایان و به‌ویژه گاوها را هلاک کرد (سیوطی، *حسن المحاضره*، ۳۰٦/۲؛ مقریزی، *السلوک*، ۳۲۵/۵).

– همه‌گیری‌های جهانی و منطقه‌ای؛ در برخی از سال‌ها شیوع بیماری‌های عفونی و واگیردار منحصر به مصر یا قلمرو ممالیک نبود. گاهی گسترش بیماری در قلمرو ممالیک ناشی از همه‌گیری جهانی بیماری بود. از جمله باید به شدیدترین همه‌گیری جهانی وبا و طاعون اشاره کرد که مربوط به سال ۷٤۹ برابر با ۱۳٤۸م بود که قلمرو ممالیک نیز از آن متأثر شده بود. این واقعه در خاورمیانه اسلامی به «مرگ بزرگ» (الفناء الکبیر) یا «وبا سیاه» و در اروپا به نام مرگ سیاه[1] و طاعون سیاه معرف شد و جمعیت بسیاری از مردمان جهان آن روز را به نابودی و مرگ کشاند (مقریزی، *السلوک*، ۷۸/٤–۹۰؛ سیوطی، *حسن المحاضره*، ۲/ ۳۰۳؛ عینی،٦/ ۷٤۹ق؛ ابن تغری بردی، ۲۰٤/۱۰–۲۰۹؛ مقریزی، *المواعظ والاعتبار*، ۳۲۱/۲). در سال ۷٤۱ برابر با ۱۳٤۰م مردم اروپا اخبار عجیبی از بیماریی که جهان اسلام را به تاراج برده بود می‌شنیدند. چیزی نگذشت که طاعون در سیسیل ظاهر شد و از آنجا به سراسر ایتالیا و سپس اواخر سال ۷٤۹ برابر با ۱۳٤۸م بیماری به انگلستان رسید. در لندن روزانه دویست نفر می‌مردند. تقریباً تمام اروپا نرخ مرگ و میری بین یک سوم تا نیمی از جمعیت را متحمل شد و ایتالیا شصت درصد مردمش را از دست داد (Q&A, web.archive.org. 16-2-2012). بیماری وبا و متعاقب آن بیماری طاعون کل جهان شناخته شده آن روز را درنوردید. بیماری در غرب آسیا و مصر نیز شیوع پیدا کرد. بیماری در قاهره و سایر مناطق مصر هزاران نفر را از پای در آورد. بیشتر مشاغل تعطیل و نابود شدند و کار بیشتر مردم رسیدگی به مردگان

1. Black Death

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-06-13]
[DOI: 10.52547/isihistory.1.38.49]

و در صورت امکان کفن و دفن آنها بود چرا که به دلیل زیادی اموات، امکان دفن همه آنان میسر نبود و بسیاری از اجساد یا در کوچه و معابر رها می‌شدند و یا در برخی از مناطق جهان، آنان را در گورهای دسته جمعی دفن می‌کردند (مقریزی، *السلوک*، ٧٨/٤-٩٠؛ ابن تغری بردی، ٢٠٤/١٠-٢٠٩).

در عصر ممالیک برجی نیز مانند دوره بحری، مصر چندین مرتبه درگیر شیوع جهانی بیماری‌های مسری وبا و طاعون شد. از جمله در سال ٨١٠ انتشار گسترده بیماری طاعون در تمام سرزمین مصر گزارش شده‌است (سیوطی، *حسن المحاضره*، ٣٠٨/٢). این همه‌گیری طاعون ادامه‌دار شد و نه تنها کل مصر را در سال‌های ٨١٢-٨١٣ در برگرفت بلکه ابعاد منطقه‌ای یافت و به سایر سرزمین‌های قلمرو ممالیک یعنی سرزمین شام و شهرهای حماه، طرابلس و سایر مناطق غرب آسیا سرایت کرد و باعث هلاکت جمعیت زیادی خصوصاً از رعایای قلمرو ممالیک در مصر و شام شد (ابن حجر، *ابناءالغمر*، ٣/ ٥٦؛ ابن تغری بردی، ١٧٨/١٣). مورخین شیوع طاعون در سال‌های ٨١٦ و ٨٢٢ را دارای ابعادی بسیار وسیع دانسته‌اند به نحوی که بیماری از مرزهای منطقه‌ای عبور کرده و در گستره جهانی از شرق تا غرب عالم را در برگرفته است (سیوطی، *حسن المحاضره*، ٣٠٨/٢؛ ابن حجر، *أنباء الغمر*، ١٩١/٤؛ ابن تغری بردی، ١٥٧/١٤). در سال ٨٣٣ برابر با ١٤٢٩م، یک همه‌گیری جهانی منطقه غرب آسیا، شمال آفریقا و اروپا را در برگرفت. در مصر بیماری از قاهره آغاز شد و به سرزمین‌های ساحلی دریای مدیترانه سرایت کرد. هم زمان طاعون وحشتناکی نیز در سراسر قلمرو حاکمیتی ممالیک از مصر تا شام و حجاز شیوع یافت و روزانه هزاران نفر را به کام مرگ کشاند. این همه‌گیری طاعون نیز به فنای کبیر (مرگ بزرگ) مشهور شده‌است. ابن تغری بردی می‌نویسد بر اثر این طاعون شدید و بیماری وبا بسیاری از روستاها و شهرها خالی از سکنه شدند، این بیماری از سرزمین‌های اسلامی به سرزمین‌های رومی و اروپا نیز سرایت کرد و انسان‌های زیادی را به کام مرگ کشاند (ابن تغری بردی، ٣٣٧/١٤-٣٤٠؛ ابن حجر، *أنباء الغمر*، ٤٣٨/٣؛ سیوطی، *حسن المحاضره*، ٣٠٩/٢). در سال ٩١٩ نیز بیماری طاعون، همه‌گیری منطقه‌ای در غرب و جنوب غربی آسیا داشته است. این

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-06-13]

[DOI: 10.52547/isihistory.1.38.49]

بیماری هم در مناطق داخلی سرزمین مصر شیوع یافت و در شامات به‌ویژه ناحیه فلسطین نیز که جزو قلمرو ممالیک بود با شدّت بیشتری گسترش یافت (ابن ایاس، ٤/ ٢٩٨، ٢٩٩، ٣٥٧).

موفقیت‌های نسبی ممالیک بحری در مهار همه‌گیری بیماری‌ها

ممالیک بحری در طی ١٣٦ سال حکومت خود بر مصر، شام و حجاز، در مهار بحران‌های اجتماعی، بهداشتی و درمانی اقدامات مهمی انجام دادند. این اقدامات تا حد زیادی در مبارزه و مهار بیماری‌های همه‌گیر مؤثر واقع شد. به نظر می‌رسد توان اقتصادی بالا و ثبات سیاسی علت اصلی موفقیت آنان بوده‌است. ممالیک بحری با تسط کامل بر سواحل مصر و شام در دریاهای مدیترانه و سرخ، توجه کامل خود را به مسیر تجاری دریاهای هند و سرخ و از آنجا به اروپا، معطوف داشتند. آنان با وضع قوانین، تجارت را ساماندهی و با ارائه تسهیلات خاص به همه تجار و بازرگانان، آنان را به فعالیت در مسیرهای تجاری تشویق کردند. لذا تجارت مهمترین منبع درآمد دولت ممالیک بحری بود. ممالیک ضمن تأمین و ترانزیت کالاهای مصرفی اروپا، به تقویت بنیه اقتصادی خود می‌پرداختند. از این‌رو قدرت بالای اقتصادی در عصر ممالیک بحری یکی از علل و عوامل اصلی و تأثیرگذار بر نظام اجتماعی، بهداشتی، درمانی و مبارزه و مهار بیماری‌ها و صدمات اجتماعی و اقتصادی ناشی از آن بوده‌است. همچنین ثبات سیاسی در مصر و سایر سرزمین‌های قلمرو ممالیک بحری ناشی از احیاء خلافت عباسی و کسب مشروعیت سیاسی- مذهبی از جانب آنان (مقریزی، *السلوک*، ٥٣١/١- ٥٣٢؛ سیوطی، *تاریخ الخلفاء*، ٣٥٠)، پیروزی بر مغولان در نبرد عین جالوت (ابن خلدون، ٥٦٨/٤؛ ابوالفداء، ٢٠٥/٣؛ مقریزی، *السلوک*، ٥١٦/١-٥١٧) و اخراج صلیبیان از سرزمین‌های اسلامی شرق مدیترانه (ابوالفداء، ٢٤/٤-٢٥؛ ناصری طاهری، *تاریخ جنگ‌های صلیبی*، ١١٧)، در مجموع موجب عملکرد موفق ممالیک بحری در مواجهه با بحران‌های اجتماعی، بهداشتی و درمانی عصرشان به‌ویژه بیماری‌های همه‌گیر و کاهش اثرات مخرّب آن شد. از مهمترین اقدامات عملی و مهم ممالیک بحری برای

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-06-13]
[DOI: 10.52547/isihistory.1.38.49]

مبارزه و مهار بیماری‌های همه‌گیر می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

– مهمترین اقدام ممالیک بحری در مواجهه با بیماری‌های همه‌گیر، نهضت بیمارستان‌سازی در کل قلمرو حکومت ممالیک بحری از شام و مصر گرفته تا حجاز بود. این امر گواه توان بالای اقتصادی ممالیک بحری بوده‌است. ممالیک بحری که در جهت مبارزه و مهار بیماری‌های همه‌گیر به طب و علوم پزشکی اهمیت می‌دادند، بیمارستان‌های بزرگ و زیبایی در سراسر قلمرو خود ساختند (حتی، ٨٦٤). نخستین بیمارستان عصر ممالیک بیمارستان القیمری یا صالحیه بود که در منطقه صالحیه دمشق ساخته شد. این بیمارستان دارای بخش ویژه مبتلایان به وبا بود و یکی از سه بیمارستان معروف، بزرگ و مجهز در تاریخ دمشق بوده‌است (زیاده، ۹۳؛ عیسی بیک، ۲۳۵).

بزرگترین و مهمترین بیمارستان عصر ممالیک، بیمارستان منصوری قاهره بود که نه تنها در جهان اسلام بلکه در کل جهان در عصر قرون وسطی کم نظیر و شاید بی‌نظیر بوده‌است. این بیمارستان را ملک منصور قلاوون (حک. ٦٧٨–٦٨٩) در سال ٦٨٣ تأسیس کرد. برای ساخت این بیمارستان نه تنها کارگران و هنرمندان بسیاری فعالیت داشتند بلکه خود سلطان نیز در کار بنّایی بیمارستان شرکت کرد (مقریزی، *المواعظ و الاعتبار*، ٢٦٨/٤–٢٧٢). وصف عظمت و شکوه این بیمارستان عظیم در منابع مختلف عصر ممالیک به‌ویژه در *سفرنامه* ابن جبیر آمده است (ابن جبیر، ٨٤–٨٥؛ زکی، ٢٠١). بیمارستان منصوری مصر دارای تشکیلات اداری، پزشکان و کارکنان فراوانی بود (دشتی، «بررسی ساختار و تشکیلات»، ٨١). یکی از بخش‌های مهم این بیمارستان بخش بیماری‌های عفونی همه‌گیر بود (عیسی بک، ٨٧).

بیمارستان امیرتنکز در شهر شیعی صَفد در منطقه فلسطین نیز در زمان سلطنت محمد بن قلاون در بین سال‌های ٧١٢ تا٧٢٠ ساخته شده‌است (ابن حجر، *الدرر الکامنه*، ٦٧/٢؛ حسینی عثمانی، ١٨٩). از دیگر بیمارستان‌های ساخته شده در دوره ممالیک بحری در منطقه فلسطین می‌توان از بیمارستان‌های رمله، نابلس و به‌ویژه بیمارستان غزه که در دوره سلطنت صالح عمادالدین اسماعیل (حک. ٧٤٣–٧٤٦)، توسط سنجر جاولی نائب الحکومه غزه ساخته شد، نام برد (عیسی بک، ٢٧٤ و٢٦٠).

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-06-13]

[DOI: 10.52547/isihistory.1.38.49]

بیمارستان کرک نیز در این دوره توسط امیر سنجر جاولی در زمان سلطنت محمدبن قلاوون ساخته شد (همان، ۲٤۷–۲٤۸)، از دیگر بیمارستان‌های دوره ممالیک بحری می‌توان از بیمارستان‌های حصن الاکراد (ساخته شده در سال ۷۱۹) (همان، ۲٤۸)، بیمارستان ارغون الکاملی یا بیمارستان جدید حلب (ساخته شده در سال ۷۵۵) (همان، ۲۵۲) و بیمارستان الدقّانی دمشق (ساخته شده در سال ۷٦٤) (همان، ۲۵۹) و بیمارستان مدینه النبی (ساخته شده در سال ٦٦۳) (حسینی عثمانی، ۹۹؛ عیسی بک، ۲٦۵) در زمان سلطان ظاهر بیبرس (حک. ٦۵۸–٦۷۸)، نام برد.

– از دیگر اقدامات بحری‌ها رسیدگی عملی و مناسب به احوال بیماران بود. ابن جبیر می‌نویسد در بیمارستان منصوری پرستاران در برابر بیماران به خدمت ایستاده‌اند و رسیدگی به احوال بیماران را صبح و شام بر عهده دارند و خوراک و آشامیدنی مناسب حال ایشان را به آنان ارائه می‌کنند (ابن جبیر، ۸٤–۸۵).

– توزیع غذا و داروی رایگان در بین مردم به‌ویژه فقرا و مستمندان در زمان شیوع بیماری‌های همه‌گیر از دیگر اقدامات ممالیک بحری بود. در عصر ممالیک بحری بیشتر سلاطین در زمان بحران، انبارهای سلطانی را گشوده، غلات و نان و دارو را میان نیازمندان تقسیم می‌کردند و حتی بازرگانان و ثروتمندان نیز موظف بودند فقیران را اطعام کنند (مقریزی، *السلوک*، ۲٦۱/۲؛ همو، *المواعظ و الاعتبار*، ۲٦۹/٤–۲۷۰؛ عینی، ۲۷۵/۳–۲۷٦؛ سیوطی، *حسن المحاضره*، ۲۹۷/۲–۲۹۸؛ ابن الوردی، ۲۳۳/۲؛ ابن ایاس، ۳۸۹/۱–۳۹۰). سلطان بیبرس در شیوع بیماری در سال ٦٦۲ و امیر منجیک نائب السلطان در شیوع بیماری سال ۷٦٦ نیز همین گونه اقدام کرده بودند (عبده قاسم، *عصر سلاطین ممالیک*، ۱۷۵).

– ساخت تأسیسات آبرسانی و نظارت بر آب آشامیدنی مردم از دیگر اقدامات بحری‌ها بود. یکی از مهمترین علل شیوع بیماری همه‌گیر وبا، عدم دسترسی به آب آشامیدنی سالم است. در عصر ممالیک آب آشامیدنی بیشتر مردم مصر از رود نیل و توسط سقّایانی که دارای مجوز دولتی تهیه و فروش آب بودند تأمین می‌شد. محتسب بر کار سقّایان نظارت داشت تا نظافت را رعایت کرده و آب نیل را با آب چاه‌های در

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-06-13]
[DOI: 10.52547/isihistory.1.38.49]

دسترسشان مخلوط نکنند (همان، ۱٤۷). الناصر محمد (حک. در سه مرحلـه ۷٤۲-٦۹۲) در قاهره و شهرهای مقدس مکه، مدینه و بیت المقدس سیستم آبرسانی ایجاد کرده بود (Rogers, 58).

– رسیدگی و توجه به وضعیت طبیبان و پرداخت منظم مستمری و حقوق طبیبـان و کارکنان بیمارستان‌ها از دیگر اقدامات مؤثر دولت ممالیک بحری در مهـار بیمـاری‌هـای همه‌گیر بوده‌است (مقریزی، *المواعظ والاعتبار*، ۲٦۹/٤-۲۷۰). این رفتار مناسـب همـراه با احترام باعث شد تا در عصر ممالیک بحری، پزشکان بزرگ و حاذقی از سراسر عـالم اسلامی و سرزمین‌های غیر اسلامی در قاهره و سایر شهرهای قلمرو ممالیک جمع شده و به ممالیک و رعایای آنان خدمت کنند (زکی، ۱۹۹-۲۰۱).

تمام اقدامات فوق به سبب بنیه قوی اقتصادی ممالیک بحـری صـورت گرفتـه بـود. توان بالای اقتصادی ناشی از تجارت بین المللی، دست سـلاطین ممالیـک بحـری را در انجام اقدامات بهداشتی- درمانی ارزشمند، باز گذاشت و آنان با اقدامات خود توانسـتند در مبارزه و مهار بیماری‌های همه‌گیر به‌ویژه وبا و طاعون، موفق عمل کننـد. در نهایـت این اقدامات به کاهش آلام رعایا و دیرپایی حکومتشان انجامید.

ناکارآمدی ممالیک برجی در برابر همه‌گیری بیماری‌ها

دولت ممالیک برجی در سـال ۷۸٤، توسـط مملوکـان چرکسـی و بلافاصـله پـس از سقوط ممالیک بحری بوجود آمد. برجی‌ها تا سال ۹۲۳ در همان قلمرو ممالیک بحـری به حاکمیت خود ادامه دادند (شبارو، ۹٦-۹۷). آنچه در مورد دولت ممالیـک برجـی در این نوشتار حائز اهمیت است کارنامه و عملکرد نه چندان مطلوب آنان، برای مقابلـه بـا بحران‌های ناشی از شیوع بیماری‌های همه‌گیر وبا و طاعون است.

سلاطین برجی عموماً خودشان را ملزم به مداخله در امر آمـوزش عمـومی، رعایـت بهداشت عمومی و نظارت بر امور تغذیه و درمان مردم و رعایای خـود نمـی‌دانسـتند و مداخله و نظارت بر این گونه امور را جزو وظـایف اوقـاف و امورخیریـه مـی‌دانسـتند (عبده قاسم، *عصر سلاطین ممالیک*، ۱٤۵،۱۳٤)، لذا برجی‌ها در مواجه بـا بیمـاری‌هـای

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-06-13]
[DOI: 10.52547/isihistory.1.38.49]

همه‌گیر و واگیردار، اقدام عملی مناسب و ماندگاری در حوزه بهداشت و درمان در کارنامه خود ثبت نکردند و نتوانستند موفقیت‌های ممالیک بحری را در مبارزه با بیماری‌های همه‌گیر و سایر خدمات بهداشتی درمانی، ادامه دهند. به نظر می‌رسد عوامل مهمی مانند ناتوانی اقتصادی و بحران‌های مالی و همچنین ضعف سیاسی از مهمترین علل ناکارآمدی برجی‌ها در مواجهه با بحران‌های بهداشتی و درمانی به‌ویژه در مواجهه با بیماری‌های همه‌گیر بوده‌است. در بُعد اقتصادی رکود تجارت، ناشی از کشف دماغه امید نیک توسط اروپاییان و از بین رفتن نقش واسطه‌گری ممالیک برجی در تجارت آسیا با اروپا، دلیل اصلی ورشکستگی و ضعف بنیه اقتصادی آنان بود به نحوی که ممالیک برجی به شدت درگیر بحران‌های اقتصادی و مالی و کاهش ارزش پول ملی شدند (ناصری طاهری، *مقدمه‌ای بر تاریخ سیاسی*، ۱۸۶-۱۸۳). این عوامل باعث ضعف و کم کاری ممالیک برجی در حوزه بهداشت و درمان شد. در بعد سیاسی نیز ممالیک برجی نتوانستند موفقیت‌های درخشان سلف‌شان را ادامه دهند و در مقابل تیمور لنگ شکست خوردند و سوریه برای مدتی توسط او اشغال و تاراج شد (ابن تغری بردی، ۲٤۱/۱۲، ۲٤٦؛ ابن ایاس، ۳۳۲/۱، ۳۳۵). پس از آن، درگیری‌های خونین بین امیران مملوکی باعث ضعف دو چندان ساختار سیاسی ممالیک برجی شد (شبارو، ۱۰٦). همچنین دخالت ممالیک برجی در امور داخلی دولت عثمانی باعث بوجود آمدن یک سلسله جنگ‌هایی متوالی بین ممالیک و عثمانی شد که در نهایت این جنگ‌ها به ضعف سیاسی و نظامی ممالیک منجر شد (عبادی و دیگران، ۵۲-٤۹). مهمترین و فاجعه‌بارترین پیامد سیاسی- نظامی درگیری با دولت عثمانی، انقراض ممالیک توسط امپراطوری عثمانی در سال ۹۲۳ بود. تنها موفقیت سیاسی- نظامی قابل ذکر در عصر برجی‌ها، تصرف جزیره قبرس در زمان سلطان برسبای بود (شبارو، ۱٦۲، ۱۰۷).

مورخان و منابع تاریخی عصر مملوکی شیوع مکرر بیماری‌های همه‌گیر و واگیردار را در طی حکومت ممالیک برجی ناشی از علل و عوامل مختلفی دانسته‌اند که از مهمترین آنها می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

- عدم ساخت بیمارستان و مراکز بهداشتی درمانی جدید و بی‌توجهی نسبت به

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-06-13]

[DOI: 10.52547/isihistory.1.38.49]

بیمارستان‌های موجود؛ سلاطین برجی به‌رغم ورشکستگی اقتصادی و شیوع بیماری‌های وبا و طاعون در عصرشان، بناهای معماری فراوانی برای خود ساختند. آنها فقط در قاهره ۱۳۳ بنای معماری ساختند (بلر وبلوم، ۲۱٦)؛ ولی هیچ بیمارستان جدیدی در دوره ۱۳۹ ساله حکومتشان نساختند (همان، ۲۱٦-۲۳۲). ممالیک برجی به دلیل ضعف بنیان اقتصادی و همچنین به دلیل وجود بیمارستان‌های به جای مانده از دوره ممالیک بحری، احساس نیاز به ساخت بیمارستان‌های جدید نمی‌کردند. در عصر برجی‌ها نه تنها هیچ بیمارستان جدیدی ساخته نشد، بلکه اداره امور بیمارستان‌های از پیش ساخته شده نیز، در دوره آنان با اختلال مواجه شده بود.

- اقدامات فرهنگی مذهبی در مواجهه با بیماری‌ها توسط ممالیک برجی؛ اقدامات ممالیک برجی در مواجهه با بیماری‌های همه‌گیر بیشتر در بُعد فرهنگی- مذهبی، آن هم اقداماتی که مستقیماً با بهداشت و درمان و مبارزه با این همه‌گیری بی‌ارتباط و کاملاً مقطعی بود، قابل بررسی است (دشتی، «تأثیر بیماری های همه‌گیر»، ۱۱۰). ممالیک برجی اصولاً شیوع بیماری‌های همه‌گیر وبا و طاعون را با نگاهی دینی و اخلاقی، تفسیر می‌کردند و علل و عوامل آن را خشم خداوند و انحطاط اخلاقی و گسترش فسق و فجور می‌دانستند (عبده قاسم، *عصر سلاطین ممالیک*، ۱۷٤؛ ناصری طاهری، *مقدمه‌ای بر تاریخ سیاسی اجتماعی*، ۱۷٦). این دیدگاه موجب شد تا دولت ممالیک برای جلوگیری از شیوع بیماری و کاهش اثرات مخرّب آن، هم زمان دو اقدام انجام دهد: اول برخورد با عوامل فساد اخلاقی برای جلوگیری از شیوع بیماری و دوم برنامه‌ریزی برای برپایی مراسم‌های مذهبی و درخواست از مردم برای برگزاری عبادات عمومی جهت کاهش اثرات مخرّب بیماری‌های همه‌گیر (عبده قاسم، *عصر سلاطین ممالیک*، ۱۷۸-۱۷۹).

ابن صیرفی مورخ معاصر ممالیک برجی می‌نویسد: هنگام شیوع بیماری طاعون در سال ۸٤۱ سلطان برسبای (حک. ۸۲۵-۸٤۱) مجلسی از علماء تشکیل داد و از آنها در مورد رابطه گناه و بیماری طاعون پرسید. آنان ارتباط طاعون با زنا و فساد را تأیید کرده و برای مقابله با آن از سلطان خواستند تا از تردد زنان در معابر و بازارها ممانعت کند (ابن صیرفی، ۳/٤۰٤-٤۰۵). این قبیل رفتارها در عصر ممالیک برجی قبل و بعد از

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-06-13]

[DOI: 10.52547/isihistory.1.38.49]

سلطان برسبای نیز وجود داشت، چرا که حاجی بن شعبان (حک.۷۹۰-۷۹۱) در جریان همه‌گیری بیماری سال ۷۹۰ (همان، ۱٦۸/۱) و قانصو غوری (حک. ۹۰۷-۹۲۲) در همه‌گیری طاعون سال ۹۱۰ (ابن أیاس، ۷۷/٤) و سال ۹۱۹ (همان، ۳۰۳/٤) اقداماتی مشابه برسبای انجام دادند (دشتی، «تأثیر بیماری‌های همه گیر»، ۱۱۰).

کارگزاران مملوکی در سال ۸٤۱ به مأموران دولتی دستور دادند تا با حمله به منازل یهودیان ومسیحیان، ظروف محتوی مشروبات و مسکرات آنان را امحاء کنند (ابن صیرفی، ٤۰٦/۳). عبده قاسم مورخ معاصر مصری معتقد است که این سیاست‌های نظارتی و هدایتی ممالیک و سخت‌گیری‌ها، صرفاً در زمان بحران‌ها و بیماری‌ها بود و چون اوضاع آرام می‌شد، مراقبت‌های اجتماعی و فرهنگی هم خود به خود سست می‌شد (عبده قاسم، *عصر سلاطین ممالیک*، ۱۸۰).

- در عصر برجی‌ها در زمان بروز و شیوع بیماری‌های همه‌گیر برخی از سلاطین از ترس گرفتاری در چنگال بیماری و از ترس ارواح درگذشتگان، اظهار مروّت و عدل و عدالت کرده، دستور آزادی زندانیان و کاهش ظلم به مردم را صادر می‌کردند. آنها به محض کاهش خطر بیماری و از بین رفتن ترس ناشی از گرفتاری در چنگال بیماری و مرگ، دستورات عادلانه پیشین خود را لغو می‌کردند (همان، ۱۷۷-۱۷۸).

- در دولت ممالیک برجی سلاطین و رجال دولتی در زمان ارزانی مواد غذایی وآذوقه مورد نیاز مردم را انبار می‌کردند تا هنگام بروز بحران‌های اجتماعی و شیوع بیماری‌های همه‌گیر برای سود بیشتر، آن مواد را با قیمت بسیار بالاتر به مردم بفروشند (همان، ۱۷۵). این عادت و رویه از زشت‌ترین و مذموم‌ترین اقدامات سلاطین و حاکمان برجی بوده‌است.

- هیچ بیمارستانی در عصر برجی‌ها ساخته نشد. ممالیک برجی حتی در رسیدگی و توجه به وضعیت و معاش پزشکان هم بسیار بد عمل کردند و در زمان شیوع بیماری‌های همه‌گیر برای سلب مسئولیت از خود، معمولاً پزشکان را به بی‌توجهی نسبت به احوال بیماران و کم کاری متهم می‌کردند، در مواردی آنان را خلع و اخراج می‌کردند (ابن تغری بردی، ۱۱۷،۲۷٤/۱٦) و در مواردی هم آنان را به شکل فجیعی به

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-06-13]
[DOI: 10.52547/isihistory.1.38.49]

قتل می‌رساندند. برای نمونه سلطان برسبای (حک. ۸۲۵-۸٤۱) دو پزشک دربار خود را برای اینکه نتوانسته بودند بیماری او را درمان کنند، با بی‌رحمی سربرید (حتی، ۸۷۷).

رفتارهای غیر علمی و رو به افول ممالیک برجی را می‌توان در این فرآیند تفسیر کرد که از قرن هشتم هجری/ چهاردهم میلادی «همه جهان عرب تفوّق علمی پیشین خود را از دست داده بود و خمود ذهن که از گذر قرن‌ها زاده شده‌بود و همچنین ضعف فضائل که از ثروت و قدرت آمده بود، در همه جا رواج یافته بود» (حتی، ۸٦۳). در واقع این ضعف عمومی در بعد علمی و فرهنگی مسلمانان، سرآغازی بر خاتمه قرون وسطی به شمار می‌آمد، چرا که در آن عصر بر اثر بلاهای طبیعی و مصنوعی در مقیاس عظیم، از قبیل مرگ سیاه و جنگ‌های فراوان، ناآرامی‌ها وسعت چشمگیری یافته بود و سپهر سیاسی و دینی جهان فئودالی در هم شکسته شده‌بود (سارتن، ۲۰۰۹/۳).

در مجموع باید گفت که در نتیجه عملکرد ضعیف دولت ممالیک برجی، اوضاع زندگی اجتماعی در مصر و شام به‌ویژه در بعد بهداشت و درمان در اواخر دوره ممالیک برجی به نهایت فساد و خرابی رسیده بود (عبده قاسم، *عصر سلاطین ممالیک*، ۱٥٦).

نتیجه

بررسی سیر تطور بیماری‌های همه‌گیر وبا و طاعون در عصر ممالیک بحری و برجی نشان می‌دهد که ممالیک بحری به دلیل شرایط مناسب اقتصادی به‌سبب در دست داشتن تجارت شرق و غرب و همچنین موفقیت‌های پی در پی سیاسی- نظامی، در مقایسه با ممالیک برجی در بحران‌های اجتماعی و اقتصادی، به‌ویژه در مبارزه و مهار بیماری‌های همه‌گیر وبا و طاعون، عملگراتر و موفق‌تر بودند و با تلاش‌های فراوان، اقدامات مؤثر و ماندگاری را در این خصوص انجام دادند. در حالی که ممالیک برجی به دلیل ورشکستگی اقتصادی و بحران‌های پی در پی مالی و شکست‌های مکرر در عرصه‌های سیاسی نظامی، در مواجهه با بحران‌های اجتماعی، بهداشتی و درمانی و به‌ویژه مبارزه با بیماری‌های همه‌گیر بسیار ضعیف عمل کردند و حتی در مواردی، خودشان مسبب بحران بودند. از ویژگی‌های ممالیک بحری در مواجهه با بیماری‌های

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-06-13]

[DOI: 10.52547/isihistory.1.38.49]

همه‌گیر وبا و طاعون می‌توان به ساخت و تجهیز بیمارستان‌ها، توجه به حال پزشکان و تکریم آنان، تأسیس سیستم آبرسانی و نظارت بر آب شرب مردم، نظارت بر مواد غذایی و تهیه و توزیع مواد غذایی و دارو در مواقع بحران‌های اجتماعی خصوصاً در زمان شیوع بیماری‌های همه‌گیر، رسیدگی به حال بیماران چه بیماران بستری در بیمارستان‌ها و چه بیماران سرپایی، اشاره کرد. در مجموع اقدامات ممالیک بحری در مهار بیماری‌های همه‌گیر مؤثر بود. البته در عصر بحری‌ها هم تلفات ناشی از همه‌گیری‌های طاعون و وبا فراوان و گسترده بوده‌است. سیاست ممالیک برجی در مواجهه با بیماری‌های همه‌گیر وبا و طاعون، این بود که بر خلاف اسلافشان بیمارستان جدیدی نساختند. به نظر می‌رسد که ممالیک برجی غیر از ضعف بنیه اقتصادی ناشی از بحران‌های مالی و شکست‌های سیاسی- نظامی و درگیری‌های داخلی امرای مملوکی، باتوجه به وجود بیمارستان‌هایی که از دوره بحری‌ها در قلمرو آنان به‌جای مانده بود احساس نیاز به بیمارستان‌های جدید نمی‌کردند. برجی‌ها در برخورد با پزشکان رفتارهای زشت و غیر حرفه‌ای با آنان داشتند و در موارد زیادی آنان را برکنار می‌کردند و در مواردی هم آنان را با بدترین شکل به قتل می‌رساندند. در ایام قحطی و شیوع بیماری و سایر بحران‌های اجتماعی، مواد غذایی و ارزاق عمومی احتکار شده را با قیمت‌های گزاف در بازارها عرضه می‌کردند. ممالیک برجی نظارتی بر مواد غذایی، دارویی و آب آشامیدنی مردم نداشتند و این قبیل کارها را جزو وظایف خود نمی‌دانستند. برجی‌ها عموماً بیماری‌های همه‌گیر و واگیردار را با نگاه دینی تفسیر می‌کردند و برای پیشگیری و مهار آنها رفتارهای موقتی غیر مرتبط با بیماری مثل برخورد با مظاهر فساد و فحشا و سخت‌گیری بر اقلیت‌های دینی را در دستور کار خود قرار می‌دادند و در بعد عمومی نیز صرفاً به برگزاری مراسم‌های دینی بسنده می‌کردند. در مجموع این گونه رفتارهای غیر علمی نه تنها کمکی به کاهش دردها و مهار بیماری‌های همه‌گیر و واگیردار نمی‌کرد، بلکه رعایای ممالیک را مفلوک و دولت‌شان را تضعیف کرد.

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-06-13]

[DOI: 10.52547/isihistory.1.38.49]

منابع

- ابن ایاس، محمد بن احمد، بدائع الزهور فی وقائع الـدهور، تحقیـق محمـد مصـطفی، قـاهره، الهیئه المصری العامه للکتاب، ۱۹۸۴م.
- ابن تغری بردی، أبومحاسن جمال الدین یوسـف، النجـوم الزاهـره فـی ملـوک مصـر و القـاهره، تحقیق فهیم محمد شلتوت و عبدالقادر حاتم، قاهره، الهیئه المصری العامه للکتاب، ۱۹۷۰م.
- ابن جبیر، محمد بن احمد، سفرنامه ابن جبیر، ترجمه پرویز اتابکی، مشـهد، انتشـارات آسـتان قدس رضوی، ۱۳۷۰.
- ابن حجر العسقلانی، احمد بن علی، أنباء الغمر بأبناء العمر، تحقیق حسن حبشی، مصر، ناشر المجلس الاعلی للشئون الاسلامیه-لجنه احیاء التراث الاسلامی، ۱۹۶۹م.
- ـــــــــــــــــــــــــــــــ، الدرر الکامنه فی أعیان المائـه الثامنـه، تحقیـق محمـد عبدالمعید ضان، حیدرآباد-هندوستان، ناشر مجلس دائره المعارف العثمانیه، ۱۹۷۲م.
- ابن خلدون، عبدالرحمن بن محمد، العبر، ترجمه عبدالمحمد آیتی، تهران، مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، ۱۳۶۳ش.
- ابن صیرفی، علی بن داود، نزهه النفوس والأبدان فـی تـواریخ الزمـان، تحقیـق حسـن حبشـی، مصر- قاهره، ناشر وزاره الثقافه: مرکز تحقیق التراث، ۱۹۷۰م.
- ابن الوردی، زین الدین عمربن المظفر، تاریخ ابن الوردی، لبنان-بیـروت، دارالکتـب العلمیـه، ۱۹۹۶م.
- ابوالفداء، عمادالدین اسماعیل، المختصر فی أخبار البشر، مصر، بالمطبعـه الحسـینیه المصـر، طبعه الاولی، بی‌تا.
- بلر، شیلا و جاناتان بلوم، هنر و معماری اسلامی(۲)، ترجمه یعقـوب آژنـد، تهـران، انتشـارات سمت با همکاری فرهنگستان هنر ج.ا.ا، ۱۳۸۱ش.
- پرغو، محمدعلی، جواد علی پور سیلاب، «طاعون در ایران عصر صفوی»، فصلنامه تحقیقـات تاریخ اجتماعی، سال هفتم، شماره اول، تهران، پژوهشگاه علـوم انسـانی و مطالعـات فرهنگـی، بهار و تابستان ۱۳۹۶.

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-06-13]

[DOI: 10.52547/isihistory.1.38.49]

- الجمیل،أمین، «امراض مصر و سوریا»، مجله المقتطف، المجلد الثانی و الخمسون، جزء ۲، ربیع الثانی ۱۳۳۶.
- حتی، فیلیپ خلیل، تاریخ عرب، ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران، انتشارات آگاه، چاپ دوم، ۱۳۶۶ش.
- حسینی عثمانی، محمد بن عبدالرحمان، تاریخ صفد، تحقیق سهیل زکار، دمشق-سوریه، ناشر التکوین، ۲۰۰۹م.
- دشتی، رضا، «تأثیر بیماری های همه گیر وبا وطاعون بر افول فرهنگی، ساختارهای تمدنی و اضمحلال ممالیک»، نشریه تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی، دوره ۱۲، شماره ۴۲، قم، دانشگاه معارف اسلامی، بهار ۱۴۰۰.
- ـــــــــــــــــــــــــــــ، «بررسی ساختار و تشکیلات بیمارستان ها در تمدن اسلامی»، مجله اخلاق و تاریخ پزشکی، دوره ۱۳، تهران، دانشگاه علوم پزشکی تهران، ۱۳۹۹.
- زیاده، نیکلاه، دمشق در عصر ممالیک، ترجمه امیر جلال الدین اعلم، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۶۶.
- زکی، عبدالرحمن، «أطباء العصر المملوکی»، مجله منبرالاسلام، العدد٤، السنه السابع و العشرون، ربع الاخر۱۳۸۹ق.
- سارتن، جورج، مقدمه‌ای بر تاریخ علم، ترجمه غلامحسین صدری افشار، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۸۳.
- سیوطی، جلال الدین عبدالرحمن، تاریخ الخلفاء، بیروت، دارالفکر للطباعه و النشر و التوزیع، ۲۰۱۰م.
- ـــــــــــــــــــــــــــــ، حسن المحاضره فی تاریخ مصر والقاهره، تحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم، قاهره، دارالحیاء الکتب العربیه، ۱۹۶۷م.
- شبارو، عصام محمد، دولت ممالیک و نقش سیاسی و تمدنی آنان در تاریخ اسلام، ترجمه شهلا بختیاری، قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۸۸.

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-06-13]
[DOI: 10.52547/isihistory.1.38.49]

- عاشور، سعید عبدالفتاح، المجتمع المصری فی عصر سلاطین الممالیک، قاهره، دارالنهضه العربیه، ۱۹۹۲م.
- عبادی مهدی، علی بیات و حسن حضرتی، «مدرسیان و رویارویی عثمانی- مملوکی (روزگار بایزید دوم و سلیم اول)»، پژوهشنامه تاریخ تمدن اسلامی، سال چهل و هشتم، شماره یکم، تهران، بهار و تابستان ۱۳۹۴ش.
- عبده قاسم، قاسم، النیل و المجتمع المصری فی عصر سلاطین الممالیک، قاهره، دار المعارف، الطبعه الاولی، ۱۹۷۸م.
- ــــــــــــــــــــــــــــ، عصر سلاطین الممالیک، مصر، دارالشروق، الطبعه الاولی، ۱۹۹۴م.
- عماد، عنان، «الفناء الکبیر حین هزم العثمانیون فی المصر قبل ۲۰۰ عام»، مجله المورد، المجلد ۴۲، العدد ۳۰، سبتامبر ۲۰۱۷.
- عیسی بک، احمد، تاریخ البیمارستانات فی الاسلام، بیروت-لبنان، الطبعه الثانیه، ۱۹۸۱م.
- عینی، بدرالدین محمود، عقد الجمان فی تاریخ اهل الزّمان، مقدمه و حواشی محمد محمد أمین، قاهره، دارالکتب والوثائق القومیه، ۲۰۱۰م.
- مقریزی، تقی الدین ابوالعباس احمد بن علی، السلوک لمعرفه دول الملوک، تحقیق محمد عبدالقادر عطا، بیروت، دار الکتب العلمیه، الطبعه الاولی، ۱۹۹۷م.
- ــــــــــــــــــــــــــــ، المواعظ و الاعتبار بذکر الخطط و الآثار، وضع حواشیه خلیل منصور، بیروت، منشورات محمد علی بیضون، دارالکتب العلمیه، ۱۹۹۸م.
- میرصالحیان، اکبر، مصیب دالوند، «تاریخچه بیماری های عفونی باکتریایی شایع در ایران»، مجله میکروب‌شناسی پزشکی ایران، سال ۱۲،شماره ۴، تهران، انجمن میکروب شناسی ایران، مهر-آبان ۱۳۹۷.
- فرهنگ واژه‌های مصوب فرهنگستان، دفتر اول، تدوین گروه واژه گزینی، ویراستار جواد میرشکاری، تهران، انتشارات فرهنگستان زبان و ادب فارسی، چاپ دوم، ۱۳۸٤.

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-06-13]

[DOI: 10.52547/isihistory.1.38.49]

– ناصری طاهری، عبدالله، تاریخ جنگهـای صـلیبی، تهـران، وزارت فرهنـگ و ارشـاد اسـلامی، ۱۳۶۹.

– ــــــــــــــــــــــــــــ، مقدمه‌ای بر تاریخ سیاسی اجتماعی شمال آفریقا از آغاز تا ظهور عثمانی‌ها، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۷۵.

– FRANK M. SNOWDEN, E*pidemics and Society: From the Black Death to the Present*, New Haven: Published by Yale University Press, 2019.

– «Q&A; with John Kelly on the Great Mortality on National Review Online», web.archive.org. 16-02-2012.

– Rogers JM*,"Innovation and Continuity in Islamic Urbanism"*,The Arab City,its Character and Islamic Cultural Heritage, a symposium held in Medina, ed. Ismail Serageldin and Samir El-Sadek.1982.pp.53-61.

– Nukhet Varlik, *Plague and Contagion in the Islamic Mediterranean*, Yorkshire: Publisher Arc Humanities Press; New edition , 2017.

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-06-13]

[DOI: 10.52547/isihistory.1.38.49]